

УДК 94:341.485](477.411)«1932/1933»
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko

А. В. Іванець

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник філіалу
«Інститут дослідження Голодомору», Національний музей
Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7167-8183>
e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

І. Є. Петренко

кандидат історичних наук, заступник директора філіалу
«Інститут дослідження Голодомору», Національний музей
Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>
e-mail: crimeaua@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Іванець А. В., Петренко І. Є. Київ у роки Голодомору-геноциду (1932-1933 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 94-101. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko

КИЇВ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (1932-1933 РР.)

У статті на основі широкої джерельної бази – свідчень людей, які пережили Голодомор-геноцид, опублікованих й архівних документів – проаналізовано ключові аспекти життя Києва у період організації та вчинення комуністичним тоталітарним режимом злочину геноциду української нації (1932-1933 рр.). На прикладі міста Києва показано, що вбивство українців голодом відбувалося не лише в сільській місцевості, а й безпосередньо у містах, що яскраво свідчить про намір знищення частини української нації, а не лише окремих соціальних груп.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, Київ, комуністичний тоталітарний режим, українці, безпритульні, робітники, студенти.

Постановка проблеми. Відповідно до Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», прийнятого Верховною Радою 28 листопада 2006 р., було офіційно визнано Голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу. У 2010 р. Апеляційний суд міста Києва видав постанову, в якій було доведено геноцидний характер Голодомору, а також намір очільників комуністичного тоталітарного режиму знищити частину української нації. На сьогодні досить ґрунтовно досліджено вчинення режимом геноциду українців у сільській місцевості. Всебічно проаналізовано його зачин, перебіг та механізм здійснення, а також наслідки, що вплинули на подальший розвиток української нації. Однак досі залишається недостатньо висвітленою проблема вчинення геноциду українців у містах, що мав свої характерні особливості й ознаки, відмінні від сільської місцевості. У зв'язку з цим актуальним є усебічне вивчення соціально-економічної, продовольчої, матеріально-побутової, епідемічної ситуації в Києві в роки Голодомору-геноциду, що дасть можливість сучасним дослідникам краще розуміти механізм і перебіг вчинення геноциду українців у містах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти життя Києва в роки Голодомору-геноциду дослідили В. Марочко [1; 2; 3], О. Мовчан [3], М. Костів та І. Петренко [4], О. Мельничук [5], В. Даниленко [6], Р. Кушнеж [7; 8], Я. Папуга [9]. Проте згадана проблема потребує подальшого вивчення та систематизації.

Мета статті: дослідити соціально-економічну, продовольчу, матеріально-побутову, епідемічну

ситуацію в Києві під час вчинення комуністичним тоталітарним режимом геноциду українців у 1932-1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Злочинна політика непомірних хлібзаготівель, яку комуністичний тоталітарний режим використовував як зброю для упокорення і знищення української нації, вже на початку 1932 р. призвела до масштабного голоду і смертності в Україні, на Кубані і в тих регіонах Радянського Союзу, де компактно проживали мільйони українців.

Маємо погодитися з дослідником Голодомору-геноциду В. Марочком, що «... репресії, яких зазнали селянські господарства та колгоспники, порушили звичний спосіб життя, штовхнувши хліборобів на межу голодної смерті. Селянам нічого було сіяти, не кажучи про харчування хлібом. Рукотворний голодомор змушував їх покидати села, домівки, сім'ї й прямувати до міст» [1, 29].

Великі маси українців із сільської місцевості, насамперед із Київської області та київської приміської смуги, у 1932-1933 рр. намагалися різними шляхами і можливостями дістатися до Києва (який у той час був обласним центром, оскільки столицею УСРР до 1934 р. був Харків). У великому місті вони сподівалися знайти порятунок від голоду для себе і своїх дітей, а також, тікаючи від колгоспного рабства, влаштуватися на роботу на одне із багатьох київських підприємств.

Однак продовольча і санітарно-епідемічна ситуація у Києві була не набагато кращою, ніж у вимираючих від голоду українських сел. Комуністичний тоталітарний режим поставив міста

на межу виживання. Ще в лютому 1929 р. у зв'язку з систематичними перебоями у постачанні хліба та інших продуктів харчування для містян було введено продуктові картки на хліб, а згодом – на інші продукти, такі як цукор, масло, м'ясо, чай тощо. У наступні роки карткова система поширилася майже на всі основні продовольчі й побутові товари.

Картки видавали в системі споживчої кооперації, а також виконками міських рад. Поза картковим забезпеченням залишалися селяни, а також так звані «нетрудові елементи», до яких належали священники, торговці, домогосподарки віком до 56 років (час виходу на пенсію), особи, позбавлені виборчих прав («лишенці»). Загалом вони склали близько 80% усього населення СРСР [10, 155].

Проте у Києві діяли численні ринки (Єврейський базар або Євбаз, Сінний, Лук'янівський, Житній, Володимирський, Деміївський, Бессарабський ринки), на яких, хоч і за значно завищеними цінами, можна було купити харчі або вимінати їх на цінні речі. Також у Києві існувала розгалужена мережа магазинів Всесоюзної контори «Торгсин», де за золото, срібло та дорогоцінне каміння можна було придбати продукти харчування. В роки Голодомору-геноциду «Торгсин» став головним інструментом викачки за безцінь дорогоцінностей у змучених від голоду українців. Коли на очах батьків від голоду помирали їхні діти, жодні золоті хрестики й інші цінності не мали в той момент ніякого значення. В обмін на хліб, який у них же комуністичний тоталітарний режим силоміць відібрав, українці були готові віддати все, що в них лишалося.

У квітні 1933 р. в Києві діяло 4 «торгсинівські» магазини і 14 яток, а в червні 1933 р., коли був пік Голодомору, вже діяло 18 магазинів [5, 265]. Великий «торгсинівський» магазин працював в центрі міста на вулиці Воровського (сучасна вул. Хрещатик, 46–48), також магазини функціонували на Бессарабській площі, на Євбазі (розташовувався на місці сучасної площі Перемоги), на вулиці Карла Маркса (сучасна вул. Городецького) та інших локаціях Києва.

Потрапити до Києва можна було різними способами. Насамперед українці з сіл діставалися Києва пішки, стікаючись до центральних районів міста з усіх околиць через головні магістральні вулиці. Намагаючись стримати цей потік голодних і виснажених людей, радянська влада виставляла на підступах до міста спеціальні застави із міліціонерів і співробітників ДПУ.

Моторошний літературний опис селянської ходи до Києва залишив у своїй повісті «Все тече» радянський письменник В. Гроссман, який одним із перших у своїх творах торкнувся забороненої в Радянському Союзі теми Голодомору 1932–1933 рр. Він писав: «А з села повзе селянство. На вокзалах оточення, всі потяги обшукують. На дорогах скрізь застави – війська, енкаведе, а все одно добираються до Києва – повзуть полем, цілиною, болотами, лісочками, тільки б застави оминуть. На всій землі застави не поставиш. Вони вже ходити не можуть, а тільки повзуть. Народ поспішає у своїх справах, хто на роботу, хто в кіно, трамваї ходять, а голодні серед народу повзуть – діти, дядьки, дівчата» [11].

Так само свідок Голодомору-геноциду Г. Кочубей, яка в ті роки мешкала в Києві, залишила нам свій спомин про ті жахливі події: «Я бачила велику масу голодуючих селян, які з останніх сил йшли до Києва. Вони чомусь прагнули потрапити до центру, їх багато було на таких вулицях, як Червоноармійська, Ленінська. Я вставала рано і вже о 7-й йшла у своїх справах. Бачила, як мертві пухлі люди лежали на вулицях, у них була водянка, з трупів сочилася вода, біля них було багато мух... Потім на околицях Києва поставили застави, які не пускали людей з сіл до міста... Але все одно вони йшли до міста і йшли» [11, 102].

Про ситуацію з масовим рухом голодних українців до Києва лишив свої спогади А. Генке, який з квітня 1933 р. обіймав посаду німецького консула в Києві. Він зазначив, що «...забезпечення міських жителів завжди було кращим, ніж сільських. Як результат, багато селян втікало з сіл до Києва, після того, як останні запаси їхнього продовольства закінчувались. Вони сподівались, часто марно, що там довше зможуть протриматися. Зусилля поліції стримати мігрантів на межі міста не мали значних успіхів» [13, 19].

Значна частина українців, які прагнули за будь-яку ціну втекти з охоплених голодом сільських місцевостей, добиралася до Києва залізницею. У зв'язку з цим на київському залізничному вокзалі в 1932–1933 рр. спостерігалось скопчення змучених від тривалого голодування людей. Багато з них помирали прямо в приміщенні вокзалу або на привокзальній площі. З цього приводу киянка Т. Білоконь зауважила, що «...вся площа перед вокзалом була заповнена опухлими від голоду людьми. Вони лежали прямо на бруківці, деякі були зовсім байдужі, інші ж, лежачи, простягаючи руки, просили милостиню» [14, 302]. Інший свідок, М. Руденко, згадувала, що людей, які приїздили до Києва, до міста не пускали. Тому вони були змушені проживати на території вокзалу, де і помирали в страшних голодних муках [14, 263]. У польському дипломатичному звіті про продовольчу ситуацію в Україні від 6 червня 1933 р. повідомлялося, що одного ранку із залізничного вокзалу було вивезено чотири машини трупів та вмираючих від голоду [7, 209].

Аби зупинити міграцію селян до міст, комуністичний тоталітарний режим ініціював 27 грудня 1932 р. прийняття ЦВК і РНК СРСР постанови «Про встановлення єдиної паспортної системи по СРСР і обов'язкову прописку паспортів». Відповідну постанову 31 грудня 1932 р. було прийнято органами влади УСРР. У першому документі підкреслювалася першочерговість забезпечення паспортами з пропискою населення ключових міст СРСР, зокрема й Києва [15].

Запровадження паспортної системи стало актом остаточного перетворення українських селян на кріпаків, оскільки паспорти видавалися лише мешканцям міст та робітникам радгоспів. За відсутності паспорта українські селяни не могли залишити місце свого проживання і переїхати до міста або іншого регіону без дозволу відповідних органів влади. У такий спосіб обмежувалася можливість

селян самотужки виїжджати в промислові центри в пошуках роботи. В інтерв'ю для газети «Вісті ВУЦ-ВК» начальник Головного управління міліції УСРР тов. Семенов цинічно зазначив: «Постанова уряду про запровадження паспортної системи має на меті розвантаження міст, робітничих селищ і новобудівель від осіб не зайнятих на громадській корисній роботі (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також очистити ці населені місця від куркульських карних і інших антирадянських елементів» [16].

Без наявності документів, які засвідчують особу, заборонялося продавати залізничні квитки. Так, 10 квітня 1933 р. з метою стримування потоку селян до Києва і боротьби з інфекційними хворобами постановою бюро Київського обкому КП(б)У наказувалося «...вважати за необхідне ввести продаж квитків винятково за посвідченням з залізниці від станцій: Миронівки, Козятина, Бердичева, Фастова, Коростеня, Яготина, Умані, Гребінка, а також проміжних, до Києва. Таке регулювання встановити по водному шляху від найближчих до Києва пристаней» [17, 134]. Відповідне рішення мали прийняти київська обласна рада та облвиконком.

Ті, кому вдавалося прорватися до Києва, прагнули дістатися тамтешніх торгових, де можна було купити харчів або виміняти на них свої речі. Спершу йшли на Євбаз (офіційна назва – Галицький ринок), де функціонував, так би мовити, «чорний ринок». На базарі розташовувалися торгові ятки, що спеціалізувалися на спекулятивному перепродажі товарів [6, 70]. Тут же працював магазин «Торгсин».

У межах згаданого базару розташовувалася втрачена на сьогодні унікальна Залізна церква (Церква Іоанна Златоуста), під стінами якої голодні мали надію отримати милостиню. Опис життя Євбазу в роки Голодомору-геноциду лишила киянка В. Левітська: «Жила моя родина тоді біля Галицького базару... Пам'ятаю: натовпи голодних, опухлих людей з села, вони на ходу помидали і трупи валялися скрізь — люди похилого віку, дорослі і діти. Пам'ятаю: безпритульні діти виривали хліб з рук, отриманий по картках. У моєї мами теж двічі відняли цю маленьку пайку хліба» [14, 267].

Не оминали стороною голодні українці й Синий та Лук'янівський ринки. Багато їх скупчувалося на Житньому ринку на Подолі. Тут навіть були зафіксовані випадки торгівлі людським м'ясом. У зв'язку з цим була заарештована злочинна група, яка займалася вбивствами людей [18, 242].

Говорячи про Поділ, зазначимо, що підібраних на його вулицях померлих і непритомних від голоду українців звозили до Воскресенської церкви (зруйнована в 1935 р.) в провулку Хорива. За словами свідка Голодомору-геноциду в Києві Г. Афанасьєвої, навколо цієї церкви вирили широкий і глибокий рів, в який періодично скидали трупи, якими наповнювалася церква [14, 268]. Церква ще в жовтні 1931 р. була закрита для богослужіння, а її приміщення передане під потреби ТСОАВІАХІМу (Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву). У зверненні завідуючого адмінгрупи секретаріату міськради тов. Проневича до секретаріату президії міськради від жовтня 1931 р. констатувалося, що «...закриття цієї церкви не

може викликати обурення віруючих, тому що вони цілком зможуть задовольнити свої потреби в інших церквах...» [19, 2-3].

Велику кількість померлих від голодного виснаження щодня фіксували в усіх районах Києва. У спогадах А. Генке читаємо такі рядки про смертність у Києві в часи Голодомору-геноциду: «Ще в Берліні я почув, що в моєму майбутньому місці служби голодують, але ні я, ні моя дружина, навіть близько не могли уявити, того, що нас очікувало в Києві: апатичні, виснажені, вбогі люди. Багато з них лежали через слабкість на вулицях і немало з них закінчили там життя. Тож одного дня ми знайшли в садочку біля консулату двох мертвих, які (це було очевидно) з останніх сил приволоклися туди. В нашому урядовому кварталі якось впала долу жінка, яка просила їжу, і її забрала карета швидкої допомоги. Повалені знесиленням тіла людей у чергах до продуктивних магазинів стали звичною картиною» [13, 18-19].

Тіла померлих звозили до братських могил на Байковому та Лук'янівському кладовищах, ховали в Бабиному Яру. Протягом двох ночей, з 3 по 5 червня 1933 р., на Байковому кладовищі у 40 ямах було закопано близько 2000 трупів [7, 209]. Лише невелику частину померлих ховали на кладовищах, більшість закопували на приміських полях.

Катастрофічна ситуація зі смертністю в 1932-1933 рр. призвела до стрімкого зростання на вулицях Києва безпритульних і підкинутих дітей. Більшість із них була з районів Київської області, насамперед із Кагарлицького, Ржищівського та Баришівського [20, 23]. З січня по липень 1932 р. з вулиць Києва було вилучено 984 безпритульні або підкинуті дитини віком від 1 до 4 років [21, 76]. Також за цей час спостерігалася стрімке зростання числа безпритульних дітей шкільного (підліткового) віку: в травні – 502 дитини, у червні – 1454, у липні – 862 [21, 76]. У подальші місяці чисельність безпритульних дітей лише зростала. З 1 вересня по 6 листопада 1932 р. в Києві було вилучено ще 2368 дітей [20, 23]. Піку ця ситуація досягла протягом першої половини 1933 р. За цей час (1 січня – 13 липня 1933 р.), відповідно до даних представлених інспектором по боротьбі з дитячою безпритульністю тов. Лютинським, через міські установи, які займалися безпритульними, пройшло 15202 дитини різного віку [22, 1].

Міські служби були не готовими до такої ситуації. За словами керівника соціально-побутового сектору Київської міської контрольно-комісії і Робітничо-селянської інспекції (МКК-РСІ) тов. Заславської: «Міськздраввідділ зовсім не був підготовлений до прийому такої кількості дітей, не було ані відповідного помешкання, ані коштів, оскільки при складанні кошториса не було передбачено утримання такої кількості дітей» [21, 76]. У зв'язку з цим міська влада у червні 1932 р. створила спеціальну Надзвичайну комісію по боротьбі з дитячою безпритульністю. Вона мала, співпрацюючи з міським і обласним відділами народної освіти і охорони здоров'я, залучаючи фінансові ресурси київських торгових кооперативів та громадських організацій,

забезпечити ефективну роботу з ліквідації безпритульності в Києві.

Перед тим, як направити дітей у дитячі будинки, інтернати або відправити додому, їх звозили до так званих колекторів-карантинів, де вони певний час перебували. Ці установи під час Голодомору-геноциду займалися збором і подальшим розподілом безпритульних дітей. Вони слугували санітарними пунктами для огляду, перевірки дітей та надання їм елементарної медичної допомоги. Більшість цих карантинів перебувала у важкому матеріально-побутовому стані й була перевантажена на 200-300 відсотків [20, 23].

Під час обстеження спеціальною комісією (у складі міського прокурора, санінспектора Києва, його заступника і санлікарів) колектора-карантина за адресою Вознесенський узвіз, 4 було виявлено, що «санітарний стан цього колектора жахливий». Безпритульні діти в кількості 160 осіб були розташовані в двох кімнатах. У приміщенні не було природного освітлення. У вікнах були вибиті шибки. Безпритульні були скупчені у різних темних кутках, були роздягнуті, босі, брудні та завошивлені. Щодо них не проводилося жодної санобробки. Частина з безпритульних лежала на брудній підлозі, а друга частина – на суцільних нарах, які були без постільних речей. Також констатувалося, що повітря в приміщенні дуже важке через зіпсовану каналізаційну мережу, а також через сміття та екскременти, які не прибиралися з кімнат карантину [23, 38].

У подібному стані знаходився карантин на вулиці Набережно-Микільській, 9 (сучасна вул. Г. Сковороди). У цьому будинку, розрахованому на 45 дітей, насправді перебувало 120. Діти були віком від 3 до 9 років. Більшість дітей (77%) були з сільської місцевості, інші – з родин робітників. Приміщення цього карантину потребувало капітального ремонту, оскільки протікав дах, була зіпсована каналізація й відсутня ванна кімната. Замість ліжок діти спали на розкладачках без матраців. Також у дітей не було верхнього одягу й вони змушені були весь час перебувати у тісному, задушливому приміщенні [20, 31].

На початку січня 1933 р. бригадою РСІ було обстежено також київську школу-інтернат для глухонімих, в якій жило 110 дітей віком від 6 до 16 років. У кімнатах школи було дуже холодно, печі майже не працювали й зовсім не було кам'яного вугілля для опалення. За браком продуктів неможливо було виконати навіть мінімальні норми харчування дітей [20, 33]. Жахливі умови життя в карантинах й інших дитячих установах призводили до росту смертності серед малолітніх дітей, що підтверджувала Колегія Київської МКК-РСІ. Адміністрація карантинів, що діяла в Інституті «ОХМАТДИТ» давала розпорядження не хоронити померлих дітей по одному, а звозити їхні тіла до моргів і потім хоронити всіх разом [20, 29].

Велике скупчення дітей у роки Голодомору-геноциду спостерігалось на Київському залізничному вокзалі та в його околицях. У зв'язку з цим було організовано спеціальний вагон-

приймальник для безпритульних дітей. З 1 червня по 1 серпня 1932 р. через вагон пройшло 358 дітей. Працівники вагону проводили санітарну обробку прибулих дітей, первинний медичний огляд, давали їм новий одяг та мінімальне харчування. У вагоні функціонувала дитяча бібліотека, були дитячі ігри, шашки, шахи, приладдя для малювання тощо. Переважну частину дітей після проходження вагона-приймальника відправляли додому до родичів, інших – у дитячі будинки, з яких вони найчастіше тікали, не витримуючи тамтешніх складних умов [24, 128].

У нестерпних матеріально-побутових умовах, фактично на межі виживання, в роки Голодомору-геноциду перебувало й київське студентство, значна частина якого походила із сільської місцевості. Студенти раз на день могли харчуватися у студентських їдальнях, однак їм цього вочевидь не вистачало, оскільки тамтешня їжа не витримувала жодної критики.

Гнітючий опис життя студентів у ті роки залишив київський партієць Д. Заволока: «Важко вони живуть. Бідують здорово. Хліба одержують всього лише 300 гр. Ну, а громадське харчування – і говорить нічого. На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить сам собі організувати, що бог дасть. Багато з інститутів почали розбігатись. Тікають хлопці на край світа, лише б не жити голодним життям» [25, 215].

У цьому зв'язку цікавим є також свідчення одного із польських студентів, який навчався у Києві в роки Голодомору-геноциду. У своєму листі до польського консульства в Києві він писав: «В студентських їдальнях, до яких приписані студенти, готується тільки вода з капустою і буряками і як щаслива випадковість можна виловити часом картоплю. На друге готують гарбуз чи дуже рідку сочевицю. Також часто трапляються випадки отруєння їжею серед студентів і робітників. Студенти отримують хліба на 2 дні, з'їдають його на сніданок і на обід та вечерю і за цілий наступний день вже більше хліба не бачать. Студенти розбігаються із навчальних закладів не зважаючи на те, що дирекція утримує їх документи» [8, 58-59].

Відповідно до акту від 6 жовтня 1932 р., складеного завідуючим кооперативним сектором та профкомом Київського агро-інженерного інституту цукрової промисловості й направлено на розгляд до Київської МКК-РСІ, ледь не щодня зауважувалася систематична недостача хліба. Нерідко були дні, коли його не було зовсім. У зв'язку з цим більша частина студентів жила впроголодь. За хлібом утворювалися черги по 200-300 людей [26, 70-70 зв.]. У грудні 1932 р. санінспектор Києва, звертаючись до соціально-побутового сектору Київської МКК-РСІ, наголошував, що стан студентського харчування є катастрофічним і щодня погіршується [26, 13].

Не кращими були умови життя і харчування багатьох київських робітників. За переписом 1926 р., населення Києва становило понад півмільйона осіб, з яких 240 тис. були самодіяльними і займалися різного роду продуктивною працею. Робітники серед них становили 25% [2, 12]. Комуністичний

тоталітарний режим у всі часи позиціонував себе як палкого оборонця інтересів робітничого класу. Однак насправді життя робітничих мас було далеким від тих ідеалів, які пропагували комуністичні вожді. Робітники київських заводів і фабрик, як правило, існували в напівголодних умовах і під час Голодомору-геноциду потерпали від нестерпної продовольчої ситуації.

У звіті польського консула у Києві Г. Янковського на адресу посла Польщі в СРСР про голод на Правобережній Україні від 11 травня 1932 р. зазначалося, що «значно погіршилося продовольче постачання заводів. На цьому тлі дедалі частіше виникають конфлікти між робітниками і адміністрацією. Фабрична адміністрація, яка мусить «штурмовими» темпами виконувати план, вимагає від робітників дуже інтенсивної праці. Робітники вимагають хліба, якого немає... Зубожіння робітників дійшло вже до того, що їхні родини змушені харчуватися такими неякісними продуктами, як хліб із горохом і лушпиння від картоплі...» [7, 206].

Окрім невеликої заробітної плати, робітники і службовці київських підприємств (як і загалом усіх підприємств СРСР) отримували продовольче забезпечення – так звані пайки. Воно мало диференційований характер і поділялося на чотири списки [27, 392-393]. Найбільш привілейованим вважався особливий список, до якого належали керівні партійні та радянські функціонери, а також робітники-ударники праці. За 1-м списком забезпечувалися робітники і службовці головних промислових підприємств. У Києві до них насамперед належали колективи заводів «Арсенал» і «Більшовик». Також за 1-м списком забезпечувалися робітники транспорту, працівники ДПУ, міліції, академіки та професори [28, 83, 90]. На 2-му списку перебували всі інші великі підприємства Києва – «Ленкузня», завод імені Артема, завод шмені Лепсе, «Червоний плугатар», «Червоний двигун», фабрики «Музтресту», підприємства легкої промисловості тощо [28, 90]. За 3-м списком постачалися робітники і службовці дрібних підприємств, а також студенти.

Зазначимо, що робітники і службовці особливого й 1-го списків становили 40% від загальної чисельності тих, хто мав право на державне продовольче забезпечення. Незважаючи на це, вони споживали до 80% усіх виділених державних фондів [10, 155].

У роки Голодомору-геноциду продовольче забезпечення відповідно до зазначених списків суттєво зменшилося. Особливо відчутно це зменшення вдарило по робітникам 2-го і 3-го списків. У доповідній записці секретаря Київського міського партійного комітету тов. Бабко першому секретарю Київського обкому партії тов. Демченку наголошувалося, що «поруч зі зменшенням норм видачі хліба, особливо робітникам 3-го списку, припинення видачі хліба їх утриманням та зменшення норм хліба утриманням робітників другого списку за останні місяці дуже погіршало постачання робітників і іншими продуктами

харчування» [28, 90]. Починаючи з грудня 1932 р. (а по деяких підприємствах вже з жовтня 1932 р.), робітникам більшості київських підприємств перестали видавати продовольчі пайки. Значно погіршилося громадське харчування. Майже зовсім припинилася заготівля органами громадського харчування таких продуктів, як картопля, капуста, огірки, помідори тощо. У зв'язку з цим калорійність обідів на більшості підприємств 2-го і 3-го списків знизилася до 700-1000 калорій, а на окремих підприємствах вона становила 400-500 калорій, що становило менше п'ятої частини норми [28, 91].

Водночас відбулося суттєве зменшення заробітної плати. Багато робітників не мали змоги купувати харчі на ринках. Це призвело до масових випадків недоїдання і опухання в середовищі київських пролетарів [28, 91]. З ознаками опухання від голоду були навіть члени і кандидати в члени КП(б)У, які працювали на київських заводах і фабриках. Взимку 1932/1933 рр. було зареєстровано 27 таких випадків. Зокрема, на «Ленкузні» було зафіксовано чотири партійці, опухлих від тривалого голодування [28, 93]. При обстеженні міським партійним комітетом 40 київських підприємств було виявлено 265 опухлих від голоду робітників. Також траплялися випадки смертей робітників від виснаження [28, 92].

Наприклад, важка ситуація з харчуванням робітників у 1932-1933 роках існувала на київській цукерковій фабриці ім. Карла Маркса. Відповідно до акту обстеження ідальні фабрики представниками робітничо-селянської інспекції від 26 січня 1933 р. харчове забезпечення робітників перебувало у вкрай плачевному стані. Ідальня ледве могла забезпечити робітників гарячою стравою один раз у день. Працівники 3-ї зміни, які працювали у нічний час, на ранок не мали можливості отримати сніданок і змушені були повертатися додому голодними. Про тяжке становище робітників фабрики також свідчать норми хліба, які видавали в ідальні на особу на день. Для 1-ї й 2-ї змін норма була близько 50 г, а на 3-й зміні хліба не було зовсім [29, 1-2].

У подібному становищі була і київська кінофабрика. Комуністичний тоталітарний режим від перших років свого перебування при владі використовував кіно як один з інструментів ідеологічного впливу на широкі маси населення. Тому з 1927 р. у Києві почалося будівництво найбільшої на той час в Радянському Союзі кінофабрики, яка з кінця 1920-х рр. почала активно випускати пропагандистські кінострічки. У 1932–1933 рр. працівники кінофабрики потерпали від жахливих продовольчих умов. Ідальня кінофабрики була у вкрай поганому стані, майже зовсім незабезпечена продуктами. Робітникам за зміну видавали не більше 50 г хліба. Також непоодинокими були випадки обважування – коли одному робітнику видавали 50 г хліба, а іншому – 40 г [20, 33].

Характерною для Києва в роки Голодомору-геноциду була критична нестача хліба для забезпечення щоденних потреб міста. Вже з 1931 р. спостерігалися систематичні перебої

із забезпеченням хлібом і хлібопродуктами. Проаналізувавши протокол засідання президії Київської міської ради від 14 лютого 1932 р., нами встановлено, що на лютий місяць хлібопостачання для потреб киян було зменшене на 150 т, а для громадського харчування – на 50% [30, 23]. Кризова ситуація в подальші місяці лише поглиблювалася.

На початку квітня 1933 р. радянська влада дозволила розпочати в Києві комерційний продаж хліба, який можна було придбати без карток, за гроші. Торгівельну мережу з реалізації комерційного хліба розгорнули у робітничих районах міста, біля вокзалу, пристані, на виїздах з міста, на вулицях, що межували з центром. Була чітка вказівка не відкривати подібні магазини в центрі [17, 95]. Відповідно до постанови бюро Київського обкому КП(б)У від 7 квітня 1933 р., дозволявся продаж хліба в одні руки не більше 1 кг. Заборонялося продавати хліб дітям молодше 14 років і жінкам з дітьми [17, 23].

Детальний опис ситуації з продажем комерційного хліба в Києві навесні 1933 р. залишили польські дипломати. У звіті про продовольчу ситуацію в Україні від 6 червня 1933 р. повідомлялося: «Пункти продажу досить густо розкидані по місту, однак біля кожного черги покушців сягають нерідко кілометрової протяжності. Люди стоять по 10 годин. У деяких частинах міста, переважно у передмістях, черги не закінчуються ніколи, оскільки люди стоять цілу добу. Щоби здобути хліб уранці, потрібно стати у чергу ввечері попереднього дня о год. 10. Уранці майже в кожній із таких черг буває близько 2000 людей. Доставка хліба дуже нерегулярна, непоодинокі випадки, коли 2-3 дні окремих пунктів зовсім не одержує хліба. На цьому тлі трапляються заворушення, які набувають форми відкритих бунтів, що їх міліція жорстко придушує. При цьому часто, аби розігнати людей, відділи кінної міліції шмагають юрбу нагайками. Крім того, влада час від часу висилає міліцію на вантажних автомобілях, яка хапає по декілька тисяч людей і примусово вивозить для роботи на приміській буряковій плантації або на земляні роботи. Проте всі ці репресії не мають жодного ефекту, оскільки [ціна] на хліб у вільному продажу доходить до 6 рублів за фунт у Києві (в Одесі – до 15 рублів), а картковий хліб видають у маленькій кількості. Різниця між ринковими та комерційними цінами спричиняє надзвичайну спекуляцію хлібом. Власті зовсім безсилі щодо масового напливу селян з околичних сіл, які приїжджають сюди по хліб» [7, 209].

Голод, тяжкі матеріально-побутові умови життя, порушення санітарних норм, відсутність нормального медичного забезпечення, а також велике скупчення безпритульних і виснажених голодуванням людей призвели до поширення по Україні у 1932-1933 рр. епідемії інфекційних захворювань (насамперед висипного і черевного тифу, дизентерії, малярії, туберкульозу). Подібна ситуація так само спостерігалася під час масового штучного голоду 1921-1923 рр. Упродовж 1931 р. в Києві було зафіксовано 593 випадки висипного

тифу, 1659 – черевного та 172 – дизентерії. В 1932 р. показники захворюваності по зазначених хворобах були ще вищими: висипний тиф – 836 осіб, черевний – 2601, дизентерія – 1057 [23, 232]. Для боротьби з епідемією і санітарної обробки великої маси безпритульних у міській владі не вистачало сил і засобів.

Натомість комуністичний тоталітарний режим намагався всіма правдами і неправдами приховати злочин геноциду української нації 1932-1933 рр. Насамперед голод і масову смертність українців у Києві. Наприкінці серпня 1933 р. комуністичні очільники організували візит до УСРР французької делегації на чолі з колишнім прем'єр-міністром Франції Е. Еррію. Аби переконати французів, що в Україні немає голоду, режим організував для Еррію поїздку по завчасно підготовлених маршрутах, із заїздом у спеціально визначені зразково-показові колгоспи, радгоспи і заводи, організовані за прикладом «потьомкінських сіл».

27 серпня 1933 р. Е. Еррію прибув до Києва [31]. За повідомленням німецького консула А. Генке, міська влада зробила все можливе, аби приховати сліди злочину і продемонструвати французам «процвітаюче» місто. За словами А. Генке, по вулицях Києва розносили хліб, чого не було раніше. З вулиць міста було вивезено всіх безпритульних і голодуючих. Було наведено штучний, показовий порядок, який мав на меті приховати реальну убогість міста і його мешканців [14, 88]. Жителям міста на час приїзду французької делегації видавали збільшені норми продуктів. У центральні магазини завезли продукти. До них одразу вишикувалися велелюдні черги, які жорстко розганяли кінною міліцією [9].

Приховування злочину геноциду української нації певною мірою досягло своєї мети. Повернувшись до Франції, Е. Еррію ділився своїми враженнями від соціально-економічних перетворень в СРСР, заявляючи, що в Україні ніякого голоду він не побачив.

Висновки. Маючи на меті підірвати морально-психологічні сили української нації, її прагнення до національного і державного відродження, комуністичний тоталітарний режим вчинив геноцид українців, використовуючи штучно організований голод як головне знаряддя злочину. Політика непомірних, злочинних хлібозаготівель призвела до Голодомору-геноциду в Україні, на Кубані та інших регіонах Радянського Союзу, де компактно проживали мільйони українців. Виснажені голодуванням українці, шукаючи порятунку від смерті, вирушали до великих промислових міст у надії знайти там хоч якусь їжу. Не був виключенням у цьому контексті й Київ. За час Голодомору-геноциду на його вулицях свою смерть зустріли тисячі українців, тисячі дітей стали безпритульними або потрапили до київських дитячих будинків. Голод, масова смертність і жахливий санітарно-епідемічний стан спровокували у Києві спалах епідемії інфекційних захворювань, що також були причиною багатьох смертей.

Список використаної літератури та джерел:

1. Марочко В. Голодна смерть на вулицях Києва. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 29-36.
2. Марочко В. Територія і населення Києва та приміської смуги. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 11-15.
3. Марочко В., Мовчан О. Епідемія тифу – наслідок Голодомору. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 37-47.
4. Костів М., Петренко І. Шанс на виживання: Київ у роки Голодомору. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/1/158581/> (дата звернення: 03. 06. 2021)
5. Мельничук О. Система ВУК «Торгсину» на Київщині: організаційна структура. *Питання історії України*. 2009. Т.12. С. 264-267.
6. Даниленко В. Розкрадання продуктів та промтоварів госпорганми та системою Торгсину. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ*. Київ: Фенікс, 2008. С. 66-73.
7. Кушнеж Р. Документи польської дипломатії про Голодомор. *Український історичний журнал*. № 6. 2008. С.196-211.
8. Kuśnierz R. Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. 205 s.
9. Папуга Я. Візит Едуарда Ерріо в Україну під час Голодомору. URL: <https://www.holodomorstudies.com/research1.html> (дата звернення: 03.06.2021)
10. Кринко Е.Ф., Тажидинової І.Г., Хлынина Т.П. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций. Ростов на Дону: ЮНЦ РАН, 2011. 360 с.
11. Гроссман В. Все течет. URL: <http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/techet.txt> (дата звернення: 03.06.2021)
12. Український голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. Т.2. 443 с.
13. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. Munchen, 1979. 72 s.
14. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.
15. Постановление ЦИК и СНК СССР от 27.12.1932 об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописки паспортов. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901958829> (дата звернення: 03.06.2021)
16. *Вісник ВУЦВК*. 03 січня 1933. № 3.
17. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 19.
18. 33-й голод: Народна Книга-Меморіал. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф.1. Оп.7. Спр. 344.
20. Голодомор 1932-1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва). Київ, 2008. 430 с.
21. Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 528.
22. ДАК. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5845.
23. ДАК. Ф. Р-583. Оп. 1. Спр. 67.
24. ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 479.
25. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Київ: Фенікс, 2018. 352 с.
26. ДАК. Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 556.
27. Голод в СССР. 1929-1934. Москва: МФД, 2011. Т.1. Кн.1. 656 с.
28. ДАКО. Ф. П 5. Оп. 18. Спр. 17а.
29. ДАК. Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 558.
30. ДАК. Ф. Р-323. Оп.1. Спр. 3898.
31. *Вісник ВУЦВК*. 28 серпня 1933. № 194.

References:

1. Marochko, V. (2008). Holodna smert na vulytsyakh Kyyeva [Starvation to death on the streets of Kyiv]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
2. Marochko, V. (2008). Terytoriya i naseleण्या Kyyeva ta prymyskoyi smuhy [Territory and population of Kyiv and suburban area]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
3. Marochko, V., Movchan O. (2008). Epidemiya tyfu – naslidok Holodomoru [The typhus epidemic is a consequence of the Holodomor]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
4. Kostiv, M. & Petrenko I. *Shans na vyzhvannya: Kyiv u roky Holodomoru* [Chance for survival: Kyiv during the Holodomor]. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/1/158581/> (date of request: 03. 06. 2021) [in Ukrainian].
5. Melnichuk, O. (2009). Systema VUK «Torgsynu» na Kyivshchyni: orhanizatsiyna struktura [All-Ukrainian Torgsyn's office system in Kyiv region: organizational structure]. *Pytannya istoriyi Ukrainy* [Issues of the history of Ukraine]. (Issue 12). [in Ukrainian].
6. Danylenko, V. (2008). Rozkradannya produktiv ta promtovariv hosporhanamy ta systemoyu Torgsynu [Theft of products and manufactured goods by economic bodies and the Torgsyn system]. *Natsionalna knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv]. Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
7. Kushnezh, R. (2008). Dokumenty polskoyi dyplomatyiyi pro Holodomor [Documents of Polish diplomacy on the Holodomor]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. (Issue 6). [in Ukrainian].
8. Kuśnierz, R. (2008). *Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu* [Plague in the «Bolshevik Paradise». The hunger in Ukraine in 1932-1933 in the light of Polish diplomatic and intelligence documents]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek [in Polish].
9. Papuha Ya. *Vizyt Eduarda Errio v Ukrainu pid chas Holodomoru* [Eduard Errio's visit to Ukraine during the Holodomor]. Retrieved from <https://www.holodomorstudies.com/research1.html> (date of request: 03.06.2021).
10. Krinko, E., Tazhidinova, I. & Khlynina, T. (2011). *Povsednevnyy mir sovetskogo cheloveka 1920–1940-kh gg.: zhizn v usloviyakh sotsialnykh transformatsiy* [The everyday world of Soviet people in the 1920s – 1940's: life under conditions of social transformations]. Rostov-on-Don: SSC RAS [in Russian].
11. Grossman V. *Vse techet* [Everything flows]. Retrieved from <http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/techet.txt> (date of request: 03.06.2021).
12. *Ukrayinskyy holokost 1932-1933. Svidchennya tykh, khto vyzhiv* [Ukrainian Holocaust 1932-1933. Testimonies of survivors] (2004). (Issue 2). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian].

13. Hencke, A. (1979). *Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller* [Memories as German consul in Kyiv in the years 1933–1936; with a preliminary remark by Georg Stadtmüller]. München [in German].
14. *Natsionalna knyha pam'yati zhertyv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv* [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Kyiv] (2008). Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
15. *Postanovleniye TSIK i SNK SSSR ot 27.12.1932 ob ustanovlenii yedynoy pasportnoy sistemy po Soyuzu SSR i obyazatelnoy propiski pasportov* [Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of 12/27/1932 on the establishment of a unified passport system for the USSR and the mandatory registration of passports]. Retrieved from <http://docs.cntd.ru/document/901958829> (date of request: 03.06.2021). [in Russian].
17. Visti VUTSVK [News of the All-Ukrainian Central Executive Committee] (1933) 03, 01, 3. [in Ukrainian].
18. State Archives of Kyiv Region, Fund 5, Inventory 1, File 19 [in Ukrainian].
19. *33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: Famine: People's Book-Memorial] (1991). Kyiv: Soviet writer [in Ukrainian].
20. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Fund 1, Inventory 7, File 344 [in Ukrainian].
21. *Holodomor 1932-1933 rr. v Kyievi: fakty, podiyi, svidchennya (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyieva)* [The Holodomor of 1932-1933 in Kyiv: facts, events, testimonies (based on the documents of the State Archives of Kyiv)] (2008). Kyiv [in Ukrainian].
22. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 528 [in Ukrainian].
23. State Archives of Kyiv, Fund R-1, Inventory 1, File 5845 [in Ukrainian].
24. State Archives of Kyiv, Fund R-583, Inventory 1, File 67 [in Ukrainian].
25. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Fund 264, Inventory 7, File 479 [in Ukrainian].
26. «*Represovani*» *shchodennyky. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini* [“Repressed” diaries. The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine] (2018). Kyiv: Fenix [in Ukrainian].
27. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 556 [in Ukrainian].
28. *Holod v SSSR. 1929-1934* [Famine in the USSR. 1929-1934] (2011). (Issue 1). Moscow: MFD [in Russian].
29. State Archives of Kyiv Region, Fund 5, Inventory 18, File 17a [in Ukrainian].
30. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 558 [in Ukrainian].
31. State Archives of Kyiv, Fund R-323, Inventory 1, File 3898 [in Ukrainian].
32. Visti VUTSVK [News of the All-Ukrainian Central Executive Committee] (1933) 28, 08, 194.

Andriy V. Ivanets

Candidate of Sciences in History, Senior Research Fellow of the Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
 ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7167-8183>
 e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

Ivan E. Petrenko

Candidate of Sciences in History, deputy director of the Holodomor Research Institute, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>
 e-mail: crimeaua@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Ivanets, A. & Petrenko, I. (2021). Kyiv during the Holodomor-genocide (1932-1933). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 94-101. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko

KYIV DURING THE HOLODOMOR-GENOCIDE (1932-1933)

Introduction. *The criminal policy of excessive grain procurement, which the communist totalitarian regime used as a weapon to subdue and destroy the Ukrainian nation, already in early 1932 led to large-scale famine and death rates in Ukraine, the Kuban and those regions of the Soviet Union where millions of Ukrainians lived compactly. Large masses of Ukrainians from rural areas, primarily from the Kyiv region, in 1932-1933 tried different ways and opportunities to reach Kyiv. In the big city, they hoped to survive themselves and with their children from starvation, as well as get a job at one of Kyiv's many plants, fleeing from collective farm slavery. However, the food and sanitary-epidemic situation in Kyiv was not much better than in the starving Ukrainian villages. Thousands of Ukrainians living in Kyiv were forced to starve and live in inhumane living conditions, replenishing the number of victims of the crime of the communist totalitarian regime every day.*

Purpose. *The purpose of the article is to investigate the socio-economic, food, material, household, epidemic situations in Kyiv during the communist totalitarian regime's genocide of Ukrainians in 1932-1933.*

Methods of the study. *To achieve this goal, problem-chronological, historical-comparative, system-structural, logical-analytical and descriptive methods were used.*

Originality. *Based on a wide range of eyewitness testimonies that survived the Holodomor-genocide in Kyiv, a large amount of published and archival documents, a comprehensive analysis of key aspects of life in Kyiv during the communist totalitarian regime's genocide of Ukrainians in 1932-1933 was made for the first time.*

Conclusion. *Aiming to undermine the moral and psychological strength of the Ukrainian nation, its desire for national and state revival, the communist totalitarian regime committed genocide against Ukrainians, using artificially organized famine as the main instrument of the crime. The policy of excessive, criminal procurement of bread led to the Holodomor-genocide in Ukraine, the Kuban and other regions of the Soviet Union, where Ukrainians lived compactly. Exhausted by starvation, Ukrainians went to large industrial cities to escape from death and in hope to find some food there. Kyiv was no exception in this context. During the Holodomor-genocide, thousands of Ukrainians died on its streets, thousands of children became homeless or were sent to Kyiv orphanages. In turn, famine, mass deaths and a terrible sanitary and epidemic situation provoked an outbreak of an epidemic of infectious diseases in Kyiv, which also caused many deaths.*

Key words: *Holodomor-genocide, Kyiv, communist totalitarian regime, Ukrainians, homeless, workers, students.*

Received 12.12.2020

Accepted 05.03.2021